

STRESZCZENIE DIARIUSZA WOJENNEGO KAZIMIERZA DŁUŻEWSKIEGO Z LAT 1683–1696*

Zbigniew Hundert <http://orcid.org/0000-0002-5088-2465>

Zamek Królewski w Warszawie

ABSTRACT

SUMMARY OF KAZIMIERZ DŁUŻEWSKI'S WAR DIARY FROM 1683–1696

Kazimierz Dłużewski (died in 1725), was the deputy cup bearer of Chełm, until 1694 a Hussar officer under King John III's winged Hussar banner, afterwards a lieutenant of a light cavalry banner, and a participant of the Polish-Turkish war of 1683–1699. He wrote a diary which survived only in the form of a summary. Dłużewski described in it military actions from the period of 1683–1696, i.e. from the relief of Vienna to Baranowski confederation. A current edition of this diary is based on the manuscript from the Zamojski Library (Biblioteka Ordynacji Zamojskiej).

Key words: Kazimierz Dłużewski, the Polish-Ottoman War 1683–1699, Jan III Sobieski Hussars Banner (the Military Unit).

Słowa kluczowe: Kazimierz Dłużewski, wojna polsko-turecka 1683–1699, chorągiew husarska Jana III.

W zasobie Biblioteki Ordynacji Zamojskiej o sygnaturze 837 – depozycie trwałym rękopisów Biblioteki Narodowej w Warszawie – znajduje się, w formie diariusza wydarzeń wojennych z lat 1683–1696, streszczenie rękopiśmiennej książki/pamiętnika dworzanina królewskiego i wieloletniego towarzysza jazdy oraz oficera armii koronnej Kazimierza Dłużewskiego. Diariusz ten stanowi przedmiot niniejszej edycji źródłowej¹.

---

* Za konsultacje i pomoc w dotarciu do niektórych materiałów źródłowych chciałem złożyć serdeczne podziękowania prof. Markowi Wagnerowi, dr. Krzysztofowi Kossarzeckiemu, Janowi Jerzemu Sowie oraz Bartoszowi Staręgowskiemu.

¹ *Memoranda z książki rękopisma jmp. Dłużewskiego, kawalera w wojsku polskim za Jana III*, Biblioteka Narodowa w Warszawie, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej, rkps 837, s. 224–238.

Autor diariusza doczekał się naukowego, aczkolwiek lakonicznego biogramu autorstwa Kazimierza Piwarskiego jeszcze w okresie międzywojennym². Na obecnym etapie badań dotychczasowe ustalenia na temat Kazimierza Dłużewskiego możemy znacznie poszerzyć, co niestety w dalszym ciągu nie pozwoli nam na wyczerpujące wypełnienie luk w biografii tego zmarłego w 1725 roku jako kasztelan chełmski weterana wojen z Imperium Osmańskim schyłku XVII stulecia³. Pochodził on z rodziny pieczętującej się herbem Pobóg, a wywodzącej się z Dłużewa i Woli Dłużewskiej w ziemi czerskiej województwa mazowieckiego. Był synem Anny ze Stawskich i aktywnego publicznie Krzysztofa – który razem ze swym bratem Franciszkiem podpisał suffragia Michała Korybuta w 1669 roku z województwem lubelskim⁴. Krzysztof z Anną mieli jeszcze trzech synów (chyba starszych od Kazimierza): Jana, Andrzeja i Tomasza. Pierwszy z nich, Jan, zrobił karierę duchowną, najpierw jako kanonik poznański i przemyski, później zaś jako kantor kamieniecki, oficjał i proboszcz łukowski, proboszcz zbuczynski, ratneński i porażeński, wreszcie sufragan chełmski i administrator biskupstwa kamienieckiego w 1700 roku. Z nadania Stanisława I Leszczyńskiego został nawet mianowany biskupem kamienieckim⁵. Z pozostałych braci niewiele wiemy o Andrzeju – w przeciwieństwie do Tomasza i Kazimierza, którzy wybrali ścieżkę kariery wojskowej, podobnie jak stryj Franciszek. Na temat działalności wojskowej tego ostatniego wiemy jedynie – i to z diariusza K. Dłużewskiego, że brał udział w kampanii wiedeńskiej i poległ w pierwszej bitwie pod Parkanami 7 października 1683 roku⁶. O wiele więcej możemy natomiast powiedzieć o Tomaszu (zm. ok. 1698 r.), który niedawno doczekał się naukowego biogramu⁷. Do jego osoby brat zresztą nawiązywał w publikowanym poniżej diariuszu.

W okresie wojny Rzeczypospolitej z Imperium Osmańskim w latach 1683–1699 Dłużewski służył najpierw jako towarzysz w chorągwi husarskiej króla Jana III w kompucie koronnym, a od 1694 roku, jak przekazuje sam zainteresowany – jako porucznik jazdy⁸. Z diariusza późniejszego kasztelana chełmskiego wynika, że to-

² K. Piwarski, *Dłużewski Kazimierz* [w:] *Polski Słownik Biograficzny* [dalej: PSB], t. 5, 1939–1946, s. 199.

³ Kazimierz Dłużewski, zdaniem Kazimierza Piwarskiego (ibidem, s. 199), zmarł w 1726 r. Musiało to jednak nastąpić rok wcześniej, albowiem następcą Dłużewskiego na urzędzie kasztelana chełmskiego, Piotr Michał Miączyński, nominację na ten urząd uzyskał po śmierci poprzednika 14 VIII 1725. Zob. *Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku*, red. A. Gąsiorowski, t. 3, z. 2: *Urzednicy województwa belskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku* [dalej: *Urzednicy belscy i chełmscy*], oprac. H. Gmiterek, R. Szczygieł, Kóńsk 1992, s. 154–155.

⁴ *Suffragia województw i ziem koronnych i Wielkiego Księstwa Litewskiego, zgodnie na najjaśniejszego króla Michała obranego [...]. Dane między Warszawą a Wolą dnia 19 VI 1669*, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie [dalej: AGAD], Nabytki Niedokumentowe Oddziału I, sygn. 199, k. 432.

⁵ O Dłużewskich na podstawie: A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 4, Warszawa 1901, s. 295–296.

⁶ *Memoranda z książki...*, s. 225. Formacja, w której służbę pełnił F. Dłużewski, oraz jego ranga, pozostają nieznane.

⁷ M. Wagner, *Dłużewski Tomasz* [w:] idem, *Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku* [dalej: SBOP], t. 2, Oświęcim 2014, s. 72–73. Niektóre zawarte tam informacje są dyskusyjne.

⁸ *Memoranda z książki...*, s. 235.

warzystem chorągwi husarskiej JKM był już na pewno w 1686 roku⁹ – ale prawdopodobnie w szeregach tego oddziału walczył od początku wojny, a więc od kampanii wiedeńskiej. Nie możemy tego zweryfikować, ponieważ rejestry popisowe husarii królewskiej dla lat 1679–1688 się nie zachowały lub nie zostały jeszcze odnalezione. W ostatnim ze znanych rejestrów dla tej jednostki z lat 70. XVII wieku – z I kwartału roku 1679¹⁰, nazwisko Dłużewskiego nie występowało, natomiast w III kwartale 1688 roku autor publikowanego diariusza był zapisany w poczcie trzykonnym na dość wysokim miejscu, co oznacza, że musiał w tej chorągwi odbywać już kilkuletnią służbę (zapewne od 1683 r.). Dłużewski po raz ostatni figurował w wykazach roty JKM (po 1690 r. w poczcie dwukonnym) w IV kwartale 1693 roku, kończącym się z dniem ostatniego stycznia roku 1694. W ten sposób analiza rejestrów popisowych chorągwi husarskiej Jana III z lat 1688–1696¹¹ uzupełnia się z informacją podaną przez samego Dłużewskiego, że w 1694 roku uzyskał godność oficerską.

Dłużewski służbę w husarii królewskiej łączył z powinnościami dworzanina JKM. W tym charakterze, a także jako towarzysz roty husarskiej Jana III został odnotowany w akcie nadania mu pierwszego urzędu ziemskiego – podczaszostwa chełmskiego 4 marca 1689 roku¹². Od tamtej pory stał się aktywnym działaczem na forum sejmikowym ziemi chełmskiej województwa ruskiego, a jego związki z dworem przydawały się lokalnej społeczności. Potwierdza to przekaz rezydenta na dworze królewskim, Kazimierza Sarneckiego z 8 listopada 1693 roku, w którym możemy przeczytać, że „[...] poseł ziemi chełmskiej jmp. Dłużewski, towarzysz usarski JKM, uskarżał się na przechody *et gravamina*, od wojska W.Ks.L. poczynione tej ziemi, czytał instrukcją kryminalną, bo i zabójcami, i złodziejami poczynił rycerstwo litewskie”¹³. Jak widać, retoryka posła chełmskiego była ostra, ale niewątpliwie zgodna z oczekiwaniami współbraci. Negatywny stosunek Dłużewskiego do wojsk Wielkiego Księstwa można zaobserwować też na kartach jego diariusza, zwłaszcza w opisie działań zbrojnych kampanii żwanieckiej w 1684 roku.

Dłużewski, wkrótce po nominacji na swój pierwszy urząd ziemski, został marszałkiem sejmiku przedsejmowego ziemi chełmskiej 5 grudnia 1689 roku. Jego

---

⁹ Dowodzi tego również list do Dłużewskiego, nadany przez kolegę z roty husarskiej JKM – Aleksandra Kurdwanowskiego. Zob. tenże do K. Dłużewskiego, Medyka, 26 III 1686, AGAD, Archiwum Publiczne Potockich [dalej: APP], sygn. 163a, t. 15, s. 375–376.

¹⁰ Rejestr popisowy chorągwi husarskiej JKM w I kwartale 1679, AGAD, Akta Skarbowo-Wojskowe [dalej: ASW], dz. 85, sygn. 115, k. 89v–90.

¹¹ Rejestry popisowe chorągwi husarskiej JKM w okresie służby III kwartał 1688 – IV kwartał 1696, Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu [dalej: BOss.], rkps 11906/III, t. 1, s. 161–240. Rejestry te pochodzą ze zbiorów dowódcy tego oddziału, pułkownika JKM i cześnika koronnego, Mikołaja Jana Złotnickiego.

¹² *Oblata Pocillatura Chelmien. G. Dłużewski*, Warszawa, 4 III 1689 r., AGAD, Metryka Koronna, sygn. 376, k. 6v–7; por. *Urządnicy belscy i chełmscy*, s. 169. W tym charakterze Dłużewskiego, z tym że pod rokiem 1690, odnotowują także A. Boniecki (op. cit., s. 296), a za nim K. Piwarski (*Dłużewski Kazimierz...*, s. 199).

¹³ K. Sarnecki, *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusze i relacje z lat 1691–1696*, oprac. J. Woliński, Wrocław 1958, s. 57. Tę samą informację zamieszcza K. Piwarski, ale misję poselską Dłużewskiego datuje nie na rok 1693 a na 1689 (zob. idem, *Dłużewski Kazimierz...*, s. 199).

aktywność w tej prowincji wzrosła w latach późniejszych, zwłaszcza po śmierci Jana III. Dwukrotnie pełnił powinność posła ziemi chełmskiej na sejmy – w 1697 roku na elekcyjny, a w 1699 roku na pacyfikacyjny. Dwukrotnie wybierano go także deputatem do Trybunału Koronnego (1706, 1714) i raz deputatem do komisji skarbowej w 1710 roku. Jako deputat do Trybunału Koronnego w 1714 roku został wybrany także jego marszałkiem¹⁴. Kolejne urzędy, które Dłużewski otrzymał, również związane były z ziemią chełmską. Dopiero 31 lat po nadaniu podczaszostwa weteran wojen z Portą schyłku XVII wieku został chorążym chełmskim (nominacja z 12 czerwca 1720 r.), a cztery lata później (nominacja z 7 kwietnia 1724 r.) wszedł w skład senatu w randze kasztelana chełmskiego¹⁵. Aktywizację Dłużewskiego w ziemi chełmskiej niewątpliwie trzeba łączyć z polityką Jana III, która przyniosła królowi pewne korzyści. Zwrócił uwagę na ten aspekt badacz sejmiku chełmskiego Robert Kozyrski, który uznał Dłużewskiego w tej prowincji za wiernego stronnika władcy¹⁶.

Działalność wojskowa Dłużewskiego przenikała się z działalnością publiczną, co w znacznym stopniu przyspieszyło jego awans oficerski. W podobnym czasie porucznikiem jazdy został również jego brat Tomasz. Służbę towarzyską odbywał już zapewne w 1683 roku razem z Kazimierzem i stryjem Franciszkiem. Jako żołnierz komputu koronnego został wspomniany w 1693 roku przez Kazimierza Sarneckiego. Rezydent na dworze JKM przekazał 6 grudnia, że „P. Dłużewski, towarzysz pancerny jmp. marszałka nadwornego przyprowadził dzikiego znacznego Tatara, który odwód trzymał tych Tatarów, którzy się wybrali w czambuł pod Kamieniec, ale ich z Okopu Św. Trójcy rozgromiono w przeszłym tygodniu”¹⁷. Jak widać, Tomasz był wówczas towarzyszem chorągwi pancerniej marszałka nadwornego koronnego Józefa Karola Lubomirskiego z pułku jazdy JKM, a także towarzyszem oddelegowanym do służby w jeździe Okopów Św. Trójcy¹⁸. Sarnecki wspomina o nim jeszcze pod datą 5 lipca 1694 roku, że jako żołnierz Okopów walczył z Tatarami pod Hodowem 11 czerwca 1694 roku, oraz że dostał od króla nagrodę w postaci konia, za przyprowadzonego w 1693 roku jeńca tatarskiego¹⁹. W relacji Sarneckiego z 1694 roku występował już jako towarzysz husarski marszałka nadwornego Lubomirskiego – co

¹⁴ Zob. R. Kozyrski, *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej 1648–1717*, Lublin 2006, s. 78–79, 278, 279, 281, 285, 290, 293. O powierzeniu Dłużewskiemu łaski marszałkowskiej Trybunału Koronnego w Lublinie w 1714 r. zob. też: E. Sieniawska do męża, A.M. Sieniawskiego, Lublin, 12 i 23 X 1714 [w:] *Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej*, t. 1: *Z serca kochająca żona i uniżony sługa. Listy Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej do męża Adama Mikołaja Sieniawskiego z lat 1688–1726*, oprac. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016, s. 374, 381.

¹⁵ *Urzednicy belscy i chełmscy*, s. 147, 154.

¹⁶ R. Kozyrski, op. cit., s. 188, przyp. 177.

¹⁷ K. Sarnecki, op. cit., s. 70.

¹⁸ Dłużewskiego nie odnajdziemy wprawdzie w rejestrach popisowych chorągwi Okopów Św. Trójcy oddelegowanych spod komputowych rot jazdy w okresie służby od października 1693 do października 1694 – co nie oznacza, że nie mógł zmienić kogoś z żołnierzy pierwotnie przeznaczonych do służby w Okopach w tym czasie. Zob. J.J. Sowa, „Ludzie niezwalczeni”. *Rejestry chorągwi jazdy autoramentu narodowego w Okopach św. Trójcy, 1693–1695* [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. 2, red. Z. Hundert, Oświęcim 2013, s. 259–282.

¹⁹ K. Sarnecki, op. cit., s. 149.

oznacza, że po 6 grudnia 1693 roku zmienił przydział do chorągwi – albo Sarnecki w którymś miejscu popełnił błąd, to jest Dłużewski był towarzyszem pancernym lub husarskim Lubomirskiego. Tego na obecnym etapie badań nie jesteśmy w stanie rozstrzygnąć²⁰.

Zgodnie z dokumentacją komisji hibernowej z 1695 roku largicje (tj. pensje oficerskie z funduszu hibernowego za miniony rok) otrzymało dwóch poruczników Dłużewskich (bez podania imion) – jeden z chorągwi pancерnej starosty kazimierskiego Jerzego Dominika Lubomirskiego, drugi z chorągwi pancерnej pisarza polnego koronnego Stefana Stanisława Czarnieckiego²¹. Zdaniem Marka Wagnera Tomasz był wówczas porucznikiem Lubomirskiego²², co w tych okolicznościach oznacza, że Kazimierz dowodził w chorągwi Czarnieckiego. Można się z tym zgodzić, choćby z tej przyczyny, że chorągiew pisarza polnego od 1679 roku była dotowana w systemie repartycji przez ziemię chełmską²³. Fakt, że rota Czarnieckiego wchodziła w dość bliskie związki z tą ziemią, może potwierdzić przypuszczenia, że jej porucznikiem był Dłużewski, aktywny działacz na forum sejmiku chełmskiego.

W przypadku podzaszego chełmskiego warto odnotować, że po śmierci Jana III, w czasie gdy zawiązano konfederację wojskową pod przywództwem Piotra Bogusława Baranowskiego, był jednym z komisarzy do traktowania ze skonfederowanymi żołnierzami. W związku z tym w 1698 roku sejmik chełmski „in vim kosztów i fatygi w pracowitej funkcji komisarskiej” zlecił wypłacić Dłużewskiemu 2000 zł z czopowego²⁴. Należy w tym miejscu zaznaczyć, że publikowany diariusz kończy się właśnie wątkiem konfederacji Baranowskiego, której Dłużewski nie był zwolennikiem, w przeciwieństwie do brata Tomasza, aktywnego w działaniach związku²⁵. Podczas chełmski, co warto dodać, był nawet wykorzystany, zapewne przez kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego Stanisława Jana Jabłonowskiego, do pozyskania deputatów od skonfederowanej armii za pomocą przepokupstwa²⁶.

²⁰ Zdaniem M. Wagnera T. Dłużewski jeszcze w 1691 r. był towarzyszem innego Lubomirskiego – starosty kazimierskiego Jerzego Dominika. Zob. idem, *Dłużewski Tomasz...*, s. 72–73.

²¹ Dokumentacja komisji hibernowej 1695 r., Центральний Державний Історичний Архів України, м. Львів [dalej: CDIAUL], F. 10, op. 1, sygn. 115 i Biblioteka XX. Czartoryskich w Krakowie [dalej: B. Czart.], rkps 2524. Informacje te zawdzięczam uprzejmości Jana Jerzego Sowy.

²² M. Wagner, *Dłużewski Tomasz...*, s. 72–73.

²³ Z. Hundert, *Wykaz repartycji jednostek wojska koronnego, zgodnie z podziałem komisji lwowskiej w 1679 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” [dalej: PHW] 2016, t. 58, z. 2–3, s. 28. Przydział chorągwi Czarnieckiego do ziemi chełmskiej utrzymano także w repartycji opracowanej w 1690 r. i która obowiązywała w czasie, gdy K. Dłużewski był już porucznikiem. Zob. *Podział wojska JKM i Rzędzie z komputu na sejmie teraźniejszym anni 1690 postanowionego w skrypcie ad Archivum danym wyrażonego, ad proportionem no. 45 podymnych na tymże sejmie in vim placy placu wojsku pomienionemu deklarowanych uczyniony*, B. Czart., rkps 2562, s. 37.

²⁴ Laudum sejmiku elekcyjnego ziemi chełmskiej, Chełm, 15 IX 1698, Archiwum Państwowe w Lublinie, Księgi Grodzkie Chełmskie – relacyjne (akta luzne), sygn. 9, k. 33; por. R. Kozyrski, op. cit., s. 108–109.

²⁵ Zob. ks. Tomasz Perkowicz do Anny z Gnińskich Zamoyskiej, Lwów, 13 II 1697, AGAD, Archiwum Zamoyskich [dalej: AZ], sygn. 1380, s. 235; M. Wagner, *Dłużewski Tomasz...*, s. 73.

²⁶ Zob. *Wydatek na rozwiązanie związku* [1697], Львівська Національна Наукова Бібліотека України імені Василя Стефаника [dalej: LNNBU], F. 103 (sapieżyński), dz. I, nr 6475.

O dalszych losach wojennych Dłużewskiego po 1696 roku, przede wszystkim w trakcie Wielkiej Wojny Północnej, wiemy obecnie niewiele. W 1703 roku podczaszy chełmski z rozkazu ówczesnego kasztelana krakowskiego i hetmana wielkiego koronnego Hieronima Augustyna Lubomirskiego sprawował komendę nad wydzieloną grupą wojska. Na jej czele wykonał podjazd pod Warszawę, gdzie rozbił oddział 200 Szwedów, z których wziął do niewoli 32 jeńców, w tym pięciu oficerów²⁷. W 1710 roku, jak identyfikuje go heraldyk Adam Boniecki, był już pułkownikiem JKM²⁸. W 1714 roku – w tej właśnie randze (i jako podczaszy chełmski) – podpisał rejestr popisowy chorągwi husarskiej wojewody podlaskiego i hetmana polnego koronnego Stanisława Mateusza Rzewuskiego²⁹. Oznacza to, że był wówczas dowódcą husarii i pułku hetmańskiego, a więc dowódcą zajmującym relatywnie wysoką lokatę w gronie koronnego korpusu oficerów. Kariera wojskowa Dłużewskiego rozpoczęta w czasach Jana III, jak widać, w dobie wojny północnej profitowała. Na obecnym etapie badań nie jestem jednak w stanie stwierdzić, kiedy podczaszy chełmski zakończył swoją służbę w armii koronnej. Co do kwestii jego koligacji rodzinnych oraz spraw majątkowych nadal głównym źródłem wiedzy pozostaje herbarz Bonieckiego³⁰.

Kazimierz Dłużewski w okresie, który obejmuje publikowany niżej diariusz, jak już wiemy, odbywał służbę wojskową, najpierw w randze towarzysza husarskiego w chorągwi monarchy, a więc w najbardziej prestiżowym oddziale komputu koronnego, a następnie jako porucznik chorągwi pancerniej. Jednocześnie był aktywny w życiu publicznym i miał silne związki z dworem królewskim, popierając go z całą stanowczością. Diariusz wojenny Dłużewskiego został zatem napisany przez naocznego świadka i uczestnika wydarzeń. Nie wiemy, jak wyglądał oryginał całego pamiętnika – i w jaki sposób dokonano późniejszego streszczenia, które jest przedmiotem niniejszej edycji, ale mimo to możemy je uznać za cenne źródło wiedzy. Zawiera opinie, które mogą być reprezentatywne dla grupy zawodowej i warstwy społecznej, do których Dłużewski się zaliczał. Opisywane przez podcazaszego chełmskiego wydarzenia mają w zdecydowanej większości potwierdzenie w innym materiale źródłowym, a popełnione błędy są nieliczne – i na ogół odnoszą się do błędnej datacji – dziennej, miesięcznej, a w jednym tylko przypadku – rocznej (data bitwy pod Hodowem). Tego typu błędy były jednak nie do uniknięcia, zważywszy, że Dłużewski swoje wspomnienia kreślił po latach. Niewątpliwie diariusz podcazaszego chełmskiego jest cenny, nie tylko ze względu na sformułowane opinie czy

²⁷ K. Piwarski, *Hieronim Lubomirski. Hetman wielki koronny*, Oświęcim 2015 (reprint z 1929 r.), s. 99, 108; J. Wimmer, *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej 1700–1717*, Warszawa 1956, s. 239.

²⁸ A. Boniecki, op. cit., s. 296.

²⁹ Rejestr chorągwi husarskiej S.M. Rzewuskiego na potrzeby hiberny, 23 XI 1714, CDIAUL, F. 181, op. 2, nr 2322, s. 16–17 – na podstawie wypisów prof. dr. hab. Mirosława Nagielskiego.

³⁰ A. Boniecki, op. cit., s. 296. Kazimierz żonaty był z Barbarą Podoską. Z tego małżeństwa miał córkę Agnieszkę, wydaną za Franciszka Węglińskiego, podkomorzego chełmskiego, oraz synów: Idziego Franciszka, Stanisława Mateusza i być może Zygmunta, starostę zgierskiego, ożenionego z Katarzyną Gorzyńską. Informacje dotyczące rodziny można uzupełnić o zapisy diariusza Dłużewskiego: żona Kazimierza zmarła w 1693 r., tak samo jak nieznaną z imienia bratowa i małżonka Tomasza. Zob. *Memoranda z książki...*, s. 234.

dobór wydarzeń, które autor uznał za stosowne odnotować, ale także ze względu na szereg informacji, które mogą stanowić świetny materiał do badań biograficznych i prozopograficznych.

Diariusz Dłużewskiego może stanowić dobre uzupełnienie niedawno opublikowanej przez Marka Wagnera edycji materiałów źródłowych do dziejów wojny polsko-tureckiej 1683–1699³¹. Konflikt ten, podobnie zresztą jak cały „powiedeński” okres panowania Jana III (1684–1696), są nadal niewystarczająco dobrze naświetlone przez polską historiografię. Kalendarium Dłużewskiego może się też uzupełniać z innymi podobnymi diariuszami jemu współczesnych – choćby tym autorstwa Mikołaja Jana Złotnickiego³², od 1688 roku dowódcy chorągwi husarskiej Jana III w kompucie koronnym (a więc przełożonego Dłużewskiego), towarzysza husarskiego JKM, z tym że w kompucie litewskim – Aleksandra Dionizego Skorobohatego³³ – czy Franciszka Pułaskiego³⁴. Wszystkie one mają charakter kalendarium wydarzeń z poszczególnych lat i przedstawiają okres wojny z Portą 1683–1696/1699. Tego typu diariuszów znamy więcej, jak na przykład pozostający w rękopisie dawnego lwowskiego Ossolineum kalendarium z drugiej połowy XVII wieku autorstwa nieustalonego żołnierza³⁵. Ta zależność potwierdza od dawna znany fakt, że pamiętnikarstwo, w tym to wojskowe, było w epoce staropolskiej szeroko rozpowszechnione, a swoje wspomnienia kreślili nie tylko najwyżsi urzędnicy państwowi i ludzie wysoko urodzeni. Oprócz takich kalendarium przedstawiciele towarzystwa chorągiewnego sporządzali diariusze poszczególnych kampanii wojennych, z których w tym miejscu warto odnotować niedawne edycje diariuszów kampanii wiedeńskiej pióra Michała Polanowskiego i Jerzego Kunaszowskiego³⁶. Wszystkie te materiały w zestawieniu

---

³¹ *Źródła do dziejów wojny polsko-tureckiej w latach 1683–1699*, oprac. M. Wagner, Oświęcim 2016.

³² *Mikołaj Złotnicki i jego diariusz wojenny*, oprac. M. Wagner, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1994, t. 45, nr 1/2, s. 101–133.

³³ A.D. Skorobohaty, *Diariusz*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 2000.

³⁴ F. Pułaski, *Krótką annotacją sejmów warszawskich, grodzieńskich, także elekcyi i koronacyi najjaśniejszych królów ichmościów polskich Jana Kazimierza, Michała, Jana III i Augusta II; tudzież za panowania ich kampanii corocznie odprawionych; publiczniejszych dziejów i rewolucyi ab anno 1648, ad annum 1733*, Lublin 1740. Nie ulega kwestii, że przydałoby się nowe, krytyczne wydanie tego starego druku, autorstwa skądinąd zasłużonego żołnierza. Podobnie jak Dłużewski w wojsku służył od ok. 1683 r., by najpóźniej w 1711 r. osiągnąć godność pułkownika jazdy w zaciągu narodowym (również analogicznie do późniejszego chełmskiego). Więcej o nim zob. J.J. Sowa, *Formularz z kancelarii hetmańskiej z przełomu XVII i XVIII wieku. Processus sądów hetmańskich... Szymona Franciszka Pułaskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2011, t. 63, z. 2, s. 307–309.

³⁵ *Wojna w Polsce poczynająca się od Kozaków w roku 1648 [do 1701]*, LNNBU, F. 5 (Ossolińscy), op. 1, rkps 699, k. 13v–16.

³⁶ *Wojciecha Jerzego Kunaszowskiego diariusz wyprawy wiedeńskiej 1683 roku*, oprac. M. Wagner [w:] *Studia Historyczno-Wojskowe*, t. 5, red. M. Nagielski, K. Bobiatyński, P. Gawron, Zabrze–Tarnowskie Góry 2015, s. 288–304; M. Polanowski, *Diariusz zemkniętego wojska z partii, jako to spod Trembowl, Bucniowej, Śniatynia i Krzemieńca, które kupiło się pod Będzynie, a stamtąd poszło z królem Janem III pod Wiedeń, w tym pod Strygonią, a nazad przez Węgry w roku 1683* [w:] *Źródła do dziejów...*, s. 12–19.

z kalendarium Dłużewskiego mogą dać pełniejszy obraz „powiedeńskiego” okresu panowania Jana III oraz całej wojny polsko-tureckiej z lat 1683–1699.

* * *

Niniejsza edycja źródłowa została przygotowana według powszechnie stosowanych norm. Pisownia i interpunkcja zostały uwspółcześnione, a uwagi w nawiasach kwadratowych i komentarze w formie przypisów są autorstwa edytora. Te ostatnie zawierają odniesienia do innych materiałów źródłowych oraz opracowań, aby ułatwić odbiór i interpretację wydarzeń zanotowanych przez Kazimierza Dłużewskiego.

Dokument źródłowy

[s. 224]

Memoranda z książki rękopisma jmp. Dłużewskiego, kawalera
w wojsku polskim za Jana III

Kopia: BN, BOZ, rkps 387, s. 224–238.

Roku 1683, dnia 12 września, potrzeba wiedeńska a Dominus Exercituum szczęśliwie wygrana pod waleczną nad narodami komendą najjaśniejszego Jana III. Podskarbi n. Modrzewski³⁷, starosta halicki [s. 225] Potocki³⁸ ginie, Kaczkowski, Tatomir porucznicy³⁹, towarzystwa circiter sto.

7a 8bris. we czwartek konfuzja pod Parkany⁴⁰. Miserabilis aspectus króla, wzdów wojska. Stabant legiones conscientia flagitii mastae fixis in terram oculis. Wojewoda pomorski Denhoff ścięty⁴¹; Kaliński, Siemianowski porucznicy⁴². Franciszek Dłużewski, stryj nasz rodzony ginie w tejże potrzebie.

³⁷ Andrzej Modrzewski (vel Modrzejowski), podskarbi nadworny koronny, pułkownik wojska koronnego i rotmistrz chorągwi pancernej w pułku kasztelana krakowskiego Andrzeja Potockiego, jeden z bardziej zaufanych oficerów króla Jana III. Okoliczności śmierci Modrzewskiego, na podstawie edycji źródłowych, szeroko analizuje: R. Sikora, *Husaria pod Wiedniem 1683*, Warszawa 2012, s. 218–221.

³⁸ Stanisław Potocki (1659–1683), starosta halicki i kołomyjski, najstarszy syn kasztelana krakowskiego Andrzeja, pułkownik JKM w pułku swego ojca. Więcej zob. M. Wagner, *Potocki Stanisław* [w:] PSB, t. 28, 1984–1985, s. 153–154.

³⁹ Andrzej Kaczkowski i Stefan Tatomir. Pierwszy był porucznikiem chorągwi pancernej kasztelana krakowskiego Andrzeja Potockiego, drugi – porucznikiem chorągwi pancernej starosty rzeczyckiego Andrzeja Rzeczyckiego. Zob. M. Polanowski, op. cit., s. 14; rejestry popisowe chorągwi kozackiej A. Potockiego z lat 1677–1679 z podpisami Kaczkowskiego, AGAD, ASW, dz. 85, sygn. 115, k. 91–97. Porucznika Tatomira pod imieniem Stefan wzmiankuje protestacja jego brata Piotra, wniesiona do ksiąg grodzkich halickich 14 XII 1684. Zob. CDIAUL, F. 5, op. 1, sygn. 186, s. 1055–1059.

⁴⁰ Węg. Párkány, niem. Gockern, obecnie Štúrovo – miasto na Słowacji, przy granicy z Węgrami.

⁴¹ Władysław Denhoff (1639–1683), wojewoda pomorski, starosta kościerski. Więcej zob. J. Pietrzak, *Władysław Denhoff i jego „bohaterska” śmierć w czasie pierwszej bitwy pod Parkánami (7 X 1683) w świetle oracji pogrzebowych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2016, t. 64, z. 2, s. 169–185.

⁴² Konstanty Kaliński, porucznik chorągwi husarskiej biskupa płockiego Stanisława Dąbskiego oraz Andrzeja Siemianowski, skarbnik wieluński (od 1671 r.) i porucznik chorągwi husarskiej kasztelana rozpierskiego Wojciecha Urbańskiego. Więcej na ich temat zob. Z. Hundert, *Organizacja husarii*

9a 8bris. Bóg Miłościwy erexit cornu populi sui; dwóch paszów żywcem wzięto⁴³, pięciu zabito⁴⁴. Wezyr budzyński, Kara Mehmed pasza⁴⁵, postrzelony uszedł. Most na Dunaju rozerwał się, maturavit victoriam, siła żywcem pobrano, więcej Neptun ab sumpsit.

An./nij 1684 [s. 226]. Żwaniecka z królem jmścią. Litwa ludna i konna w nagrodę omieszkania wiedeńskiej i parkańskiej i opuszczonych kwater na pograniczu węgierskim. Kamieniec mijamy we czwartek⁴⁶. Piątek pod Ormiany⁴⁷ nad Smotryczą bardzo niebezpieczny. Wszystkie colluvies Tatarów z chanem⁴⁸, z sołtanami⁴⁹ i ludzie kamienieccy z działami, i z janczarami, dali nam batalią⁵⁰. Noc diremit anceps praelium. W sobotę pod dębinią w same południe napadli Tatarowie. Wyżyckiego, Wołodyjowskiego dzidami pokłuto, umarli⁵¹.

An./nij 1685. 29 7bris. Przeszliśmy Bukowinę z jmp. wdą ruskim⁵². W niedzielę Tatarowie [s. 227] niby cum procella w poniedziałek przyszli. Chan i sołtani, i seraskier⁵³, w kilku tysięcy. Tydzień cały wojsko w szyku i sprawie

---

koronnej na kampanię wiedeńską 1683 roku [w:] „W hetmańskim trudzie”. *Księga Pamiątkowa ku czci Profesora Jana Wimmera*, red. Z. Hundert, M. Wagner, Oświęcim 2017, s. 180–183, 186–189.

⁴³ Byli to bejlerbej Sylistrii Mustafa pasza i bejlerbej Siwaszu, Chalil pasza. Zob. M. Polanowski, op. cit., s. 17; J. Wimmer, *Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy*, Warszawa 1983, s. 376.

⁴⁴ Por. *Wojciecha Jerzego Kunaszowskiego...*, s. 299.

⁴⁵ Bejlerbej Budy, Kara Mehmed pasza (zm. 1684).

⁴⁶ Mowa tu o wymarszu wojsk królewskich spod Paniowiec z 4/5 X 1684 na spotkanie z głównymi siłami tatarskimi, które przekroczyły Dniestr pod Chocimiem. Zob. M. Wagner, *Kampania żwaniecka 1684 roku*, Warszawa 2013, s. 173.

⁴⁷ Być może Ostrowczany (ukr. Острівчани), obecnie wieś na Ukrainie, w rejonie kamienieckim obwodu chmielnickiego. W historiografii polskiej przyjęto, że to starcie w piątek 6 X 1684 miało miejsce pod wsią Cybulówka w zakolu Smotrycza, 4 km na południe od Kamieńca Podolskiego. M. Wagner, *Kampania żwaniecka...*, s. 175.

⁴⁸ Selim I Gerej, (1631–1704) – chan krymski w latach 1671–1677/1678, 1684–1691, 1692–1699 i 1702–1704.

⁴⁹ Synowie Selima I: Dewlet Gerej (1648–1718), kałga sołtan w latach 1683–1691 i Azamat Gerej, nuradyn sołtan w latach 1683–1691.

⁵⁰ O bitwie zob. M. Wagner, *Kampania żwaniecka...*, s. 175–178.

⁵¹ Wyżycki, być może Stanisław, jeden z synów Stanisława, chorążego kijowskiego i pułkownika JKM (zm. 1680). Zgodnie z jedną relacją – w 1684 r. był towarzyszem chorągwi pancerniej wojewody ruskiego i hetmana wielkiego koronnego Stanisława Jana Jabłonowskiego. W tej samej relacji wspomina się jeszcze, że w potyczkach z Tatarami zginął nie Wołodyjowski, a Jurski, towarzysz rotty husarskiej chorążego koronnego Rafała Leszczyńskiego. Zob. „List ze Lwowa...”, *Lwów 19 X 1684* [w:] M. Wagner, *Kampania żwaniecka...*, s. 237. Osoba Wołodyjowskiego pozostaje niezidentyfikowana.

⁵² Stanisław Jan Jabłonowski (1634–1702), wojewoda ruski w latach 1664–1691, potem kasztelan krakowski, w latach 1683–1702 hetman wielki koronny.

⁵³ Sary Sulejman pasza, seraskier od 1684 r. (zob. D. Kołodziejczyk, *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672–1699*, Warszawa 1994, s. 108, 110). Imiennie, pod rokiem 1685, wspomina go hetman Jabłonowski w swojej relacji z działań wojennych, przedstawionej na sejmie warszawskim 1688/1689. Zob. *Relacja praeclare gestorum wojska JKM i Rzptej w czteroletnich kampaniach poczynszy anno 1685, aż do terażniejszego sejmu in anno 1688 zaczętego sup auspicioj wielkiej buławy jw. jmp. Stanisława Jana na Jablonowie Jabłonowskiego, wdy i generała ziem ruskich, HWK. Expedycja in facie całej Rzptej na sejmie tymże w senacie 12 february an. supra scripto*, Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie, rkps 1081, s. 20.

z niemi⁵⁴. Ze środy na czwartek nazad przechodzimy Bukowińę tym miejscem od wieków intentatam. Wozy w nocy palimy, o jedenastej w noc ruszamy się. Venerat quae miscuit omnes hora duce.

An./nij 1686. Budziacka z królem jmścią. Na Bojanie⁵⁵ w Wołoszech szaniec, na Pererycie⁵⁶ drugi, ad perpetuam rei memoriam Jassy homagium oddają, zamek osadzony: Koszkiel oberszterlejtant strażnika koronnego komendantem⁵⁷. Brozdowskiego [s. 228] zniesiono⁵⁸. Potrzeba w sobotę z śp. p. podskarbin n., pułkownikiem moim⁵⁹ pod Złotą Górą na Łopusznej Dolinie⁶⁰, nader szczęśliwa necessitas in loco, spes in virtute, salus ex victoria. Dwadzieścia kilka tysięcy Tatarów, naszych circiter trzy tysiące spe devoraverunt tandem z kłeską swoją mężnie odparci za Bożą pomocą⁶¹. W tej potrzebie postrzelony z łuku syn jego sta chełmski⁶², dragonią litewską komenderujący. Godebski, porucznik pułkownikowski ginie⁶³. Stąd z całym wojskiem na drugą stronę Prutu, tandem do Jass, stamtąd [s. 229] ku Seretowi, na trzecim noclegu Łużecki, wda podolski⁶⁴ ginie. We czwartek pod Suczawą śp. p. podskarbi,

⁵⁴ Mowa tu o starciu pod Bojanem w Mołdawii w poniedziałek 1 X 1685 i o następnym manewrze odwrotu ku granicom Rzeczypospolitej, podjętym po ponad tygodniu, z wtorku na środę 9/10 X 1686. Więcej zob. W. Wasilewski, *Wyprawa bukowińska Stanisława Jabłonowskiego w 1685 roku*, Warszawa 2002, s. 121–222.

⁵⁵ Obecnie Bojany (ukr. Бояни) – wieś na Ukrainie, w obwodzie czerniowieckim, w rejonie nowosielickim.

⁵⁶ Pereryta (rum. Pererita), obecnie wieś na lewym brzegu Prutu w Mołdawii, na granicy z Rumunią.

⁵⁷ Jan Fryderyk Koszkiel, oberszterlejtant regimentu dragońskiego kasztelana sandomierskiego i strażnika koronnego Stefana Bidzińskiego. Zob. M. Wagner, *Koszkiel (Koskull, Koschkull von) Jan Fryderyk* [w:] SBOP, t. 2, s. 139–140; zob. też rozkaz S.J. Jabłonowskiego osadzenia przez Koszkiela garnizonu w Jassach, obóz pod Cecorą, 18 VIII 1686, BOss., rkps 250/II, k. 88–88v.

⁵⁸ Paweł Drozdowski, rotmistrz chorągwi wołoskiej. Informacja „o zniesieniu” tyczy się wydarzeń z 13 IX 1686, gdy Tatarzy zagarnęli prowadzony przez Drozdowskiego z Jass prowiant dla wojska. Zob. Cz. Chowaniec, *Wyprawa Sobieskiego do Mołdawii w 1686 r.*, PHW 1931, t. 4, z. 1, s. 89.

⁵⁹ Michał Florian Rzewuski (zm. 1687), podskarbi nadworny koronny, pułkownik JKM, dowódca chorągwi husarskiej i całego pułku jazdy JKM w latach 1684/1685–1687. Więcej o jego aktywności w kampanii 1686 r. zob. Z. Hundert, *Komputowe oddziały rodziny królewskiej w kampanii moldawskiej 1686 roku w świetle rozkazów i sprawozdania sejmowego hetmana wielkiego koronnego Stanisława Jana Jabłonowskiego* [w:] *Jarżmo Ligi Świętej? – Jan III Sobieski i Rzeczpospolita w latach 1684–1696*, red. D. Milewski, Warszawa 2017, s. 161–186.

⁶⁰ Obszar dzisiejszej gminy Lăpușna w okręgu Hincești w Mołdawii, która składa się z trzech wiosek: Anini, Lăpușna i Rusca.

⁶¹ Starcie to miało miejsce 24 VIII 1686. Więcej zob. Cz. Chowaniec, op. cit., s. 70–73; Z. Hundert, *Komputowe oddziały...*, s. 180.

⁶² Stanisław Mateusz Rzewuski (1662–1728), starosta chełmski po śmierci ojca w 1687 r., przyszły hetman polny (1706) i wielki koronny (1726). W 1686 r. oberszterlejtant JKM. *Relacja praeclare gestorum wojska JKM...*, s. 35.

⁶³ Godebski, porucznik chorągwi pancерnej podskarbiego nadwornego koronnego M.F. Rzewuskiego w pułku jazdy JKM. Wspomniany przez hetmana Jabłonowskiego w tej randze także w kampanii roku 1685 oraz przy okazji śmierci w bitwie z 24 VIII 1686. Zob. *Relacja praeclare gestorum wojska JKM...*, s. 6, 35.

⁶⁴ Stanisław Karol Łużecki, wojewoda podolski, pułkownik JKM, jeden z najbardziej doświadczonych oficerów koronnych. Poległ nieopodal Jass 18 IX 1686. O okolicznościach śmierci zob. *Relacja praeclare gestorum wojska JKM...*, s. 44–45.

pułkownik mój, tym którym poczał szczęściem, consumavit wojnę. Trupa i więźniów siła⁶⁵. W tej okazji towarzysz nasz, p. Bremer, ginie⁶⁶.

An./nij 1687. Z królewiczem jmścią⁶⁷ volentibus similes atakowaliśmy Kamieniec. Litwa od Kieszeni aproszowała się⁶⁸. Pułkownik mój śp., na zaczcęcie komiszej jedzie do Lwowa, tam po św. Michale trzeciego dnia umiera⁶⁹. Exitus eius amicis tristis, omnibus luctuosus, extraneis etiam ignotisque, non sine cura fuit.

An./nij 1688. Z jmp. wdą ruskim [s. 230] poszliśmy pod Kamieniec. Sołtan przychodzi, idziem ku Żwańcowi⁷⁰. Potrzeba w sobotę⁷¹. Tatarowie do nas szykiem przyszli, chorągiew marszałka n. wzięto, z nią Lasockiego⁷². Hetmani od mogli sromotnie przepędzeni. Od Żwańca ku Wasilowu⁷³ powróciwszy, Łubieński⁷⁴, sędzia wojskowy ginie, z nim kilkadziesiąt kompanii. Towarzysz nasz p. Świechowski⁷⁵ tamże ginie. P. kasztelan wileński⁷⁶ od Krzywca⁷⁷ łączy się z nami.

⁶⁵ Bitwa z Tatarami na uroczysku Perehowce niedaleko Suczawy 3 X 1686. Więcej zob. Cz. Chowaniec, op. cit., s. 101–102.

⁶⁶ Kazimierz Bremer, podstoli drohicki, towarzysz chorągwi husarskiej JKM; zob. Uniwersał królewski, aby nie stosować konstytucji o „usarskiej milicji” wobec K. Bremera, Żółkiew 21 III 1686. AGAD, Księgi Grodzkie Drohickie – relacyjne, Seria II, sygn. 51, k. 147–147v; zob. też *Relacyja praeclare gestorum wojska JKM...*, s. 54; Z. Hundert, *Komputowe oddziały...*, s. 180.

⁶⁷ Jakub Ludwik Sobieski (1667–1737), pierworodny syn Jana III, nominalny dowódca w kampanii kamienieckiej w 1687 r.

⁶⁸ W staropolszczyźnie (z tureckiego) „kieszeń” oznaczała woreczek, sakiewkę lub torebkę. W związku z tym Kieszeń mogła być miejscem położonym w okolicach Kamieńca o walorach naturalnych do ulokowania wojska. Istnienia takiej osady nie stwierdzono. Terminu „Kieszeń” lub „Kieszonka” używali także inni świadkowie epoki. Zob. np. z obozu pod Kamieńcem, 5 X 1684, AGAD, APP, sygn. 162, t. 1, s. 113.

⁶⁹ Zdaniem Dłużewskiego Rzewuski zmarł 2 X 1687; z badań biografy podskarbiego nadwornego wynika z kolei, że zmarł 14 X 1686. Zob. M. Nagielski, *Rzewuski Michał Florian* [w:] PSB, t. 34, 1992, s. 130–133.

⁷⁰ Żwaniec (ukr. Жванець), obecnie wieś na Ukrainie, nad Dniestrem, u ujścia Żwańczyka, w obwodzie chmielnickim, w rejonie kamienieckim.

⁷¹ Bitwa pod Żwańcem – Paniowcami 21 VIII 1686. Więcej o niej zob. M. Wagner, *Kampania kamieniecka 1688 roku* [w:] *Jarzmo Ligi Świętej?*..., s. 202–204.

⁷² Lasocki, towarzysz w rocie pancерnej marszałka nadwornego koronnego Hieronima Augustyna Lubomirskiego. O tym krwawym epizodzie, w którym Lasocki jako piąty w kolejności stawał na czele oddziału zob. *Relacyja praeclare gestorum wojska JKM...*, s. 86–87.

⁷³ Wasylów (ukr. Васильїв), obecnie wieś na Ukrainie, w obwodzie czerniowieckim, w rejonie zastawieńskim.

⁷⁴ Wojciech Łubieński, podstoli buski i sędzia wojskowy w latach 1680–1688, rotmistrz chorągwi pancерnej w pułku jazdy wojewody poznańskiego Rafała Leszczyńskiego. Poległ 3 IX 1688 w potyczce z Tatarami. Zob. *Relacyja praeclare gestorum wojska JKM...*, s. 91–94.

⁷⁵ Świechowski, towarzysz chorągwi husarskiej JKM, zapewne krewny Benedykta Świechowskiego, chorążego w tej jednostce.

⁷⁶ Józef Bogusław Słuszka, od 1685 r. kasztelan wileński i hetman polny litewski.

⁷⁷ Krzywce (ukr. Кривче), obecnie wieś na Podolu, w rejonie borszczowskim obwodu tarnopolskiego.

An./nij 1689. Spod Barysza⁷⁸ podjazdem idziem pod Kamieniec, impreza, ubiec fortecę. Tandem blokujemy Kamieniec. Judyckiego⁷⁹ w aproszach [s. 231] zabito i przy nim wielu. Dział sześć litewskich wzięto. Szturm naznaczony rozstał się. *Ac-ribus intiis incurioso fine.*

An./nij 1690. Z jmp. wdą ruskim spod Barysza ku Niezwiszczom⁸⁰ za Dniestr, stamtąd za Śniatyn⁸¹ pod Łużany⁸². P. chorąży braclawski⁸³ idzie podjazdem, sadza Suczawę, Suczawicę, Dragomirną⁸⁴. Harstall, oberszterlejtant ks. kurlandzkiego komendantem na Suczawie⁸⁵. Tego roku szarańcza niezliczona, pierwszy raz pod Baryszem dała się widzieć nad wieczorem bardzo wysoko, po tym w kilka dni nad Dniestrem naprzeciw Rakowca⁸⁶ et consequenter⁸⁷.

An./nij 1691. Król jmść do Wołoch tymże co na Budziaki gościńcem. Tatarowie przed Pererytą potykają. Iskra – polski Decjusz [s. 232] ginie⁸⁸. Niemiec wzięty przez akord, osadzony⁸⁹. Nieprzyjaciela nie masz. Wojna z elementami, strata

⁷⁸ Barysz (ukr. Барись), obecnie wieś na Ukrainie, w obwodzie tarnopolskim, w rejonie buczackim.

⁷⁹ Judycki, oberszterlejtant regimentu pieszego wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego Kazimierza Jana Sapięhy. Więcej zob. S.J. Jabłonowski do Jana III, obóz pod Kamieńcem, 7 IX 1689 w: *Źródła do dziejów...*, s. 98.

⁸⁰ Niezwiska (ukr. Незвисько), obecnie wieś na Ukrainie, w rejonie horodeńskim obwodu iwanofrankińskiego.

⁸¹ Śniatyn (ukr. Снятин), obecnie miasto na Ukrainie, w obwodzie iwanofrankińskim, nad Prutem, siedziba rejonu śniatyńskiego.

⁸² Łużany (ukr. Лужани), obecnie osiedle typu miejskiego na Ukrainie, w rejonie kocmańskim obwodu czerniowieckiego.

⁸³ Nikodem Żaboklicki (zm. 1706), chorąży braclawski (1676–1693), potem kasztelan i wojewoda podolski, wieloletni porucznik husarski, pułkownik JKM i regimentarz wojsk koronnych. Więcej zob. Z. Hundert, J.J. Sowa, *Od towarzysza jazdy do wojewody podolskiego. Przebieg służby wojskowej Nikodema Żaboklickiego w latach 1656–1706*, „Res Historica” 2016, nr 42, s. 127–181.

⁸⁴ Dragomirna, obecnie miejscowość w Rumunii, położona w północnej części dawnego gospodarstwa mołdawskiego, na Bukowinie, kilkanaście kilometrów na północ od Suczawy.

⁸⁵ Jerzy von Harstall, oberszterlejtant regimentu pieszego księcia kurlandzkiego Fryderyka Kazimierza Kettlera. Zdaniem M. Wagnera Harstall był w tym czasie majorem regimentu pieszego Michała Warszawskiego. Zob. M. Wagner, *Harstall (Harsztal) von (Jerzy)*, SBOP, t. 1, s. 118.

⁸⁶ Rakowiec (ukr. Раковець), obecnie wieś na Ukrainie, w obwodzie iwanofrankińskim, w rejonie horodeńskim.

⁸⁷ Na szarańczę w Mołdawii i na Polesiu Kijowskim, która zniszczyła uprawy zboża i trawę na paszę, skarżył się hetman S.J. Jabłonowski. Zob. tenże do Stanisława Antoniego Szczuki, obóz pod Łuką, 4 IX 1690, AGAD, APP, sygn. 163, t. 1, s. 186. Duży ustęp w tej kwestii także: *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666–1721)*, oprac. J. Bartoszewicz, Warszawa 1862, s. 360.

⁸⁸ Waclaw Iskra, stolnik buski, pułkownik JKM, porucznik chorągwi husarskiej podkomorzego koronnego Kazimierza Ludwika Bielińskiego. Poległ w starciu z Tatarami pod Pererytą – zdaniem Kazimierza Sarneckiego 12 IX 1691, a zdaniem Przemysława Smolarek 13 IX 1691. Zob. K. Sarnecki, op. cit., s. 4–5, 229–230; P. Smolarek, *Kampania mołdawska Jana III roku 1691*, oprac. Z. Hundert, M. Wagner, Oświęcim 2015, s. 51–52. O W. Iskrze zob. J.J. Sowa, „Dysponuję krwawą pracą moją”. *Testamenty oficerów wojska koronnego z ksiąg grodzkich lwowskich z lat 80. XVII wieku [w:] Hortus bellicus. Studia z dziejów wojskowości nowożytnej*, red. K. Bobiatyński [et al.], „Biblioteka Epoki Nowożytnej” 2017, z. 5, s. 589–590.

⁸⁹ Niemiec (Neamt), obecnie Târgu Neamț (t. Tîrgu Neamț, węg. Némethvávár) – miasto w okręgu Neamț, w Rumunii. O zajęciu i obsadzie Niemca w październiku 1691 r. zob. P. Smolarek, op. cit., s. 62–63.

rynsztunków, koni, wozów. Nuża ab iniuriis caeli ledwie przed tym pamiętna, przez jedenaście dni śnieg, deszcz, mróz. Armata i wszystkie amunicyje za Seretem pod Dębina wkopane: po którą p. kuchmistrz koronny w dzień nowego lata idzie w kilku tysięcy i szczęśliwie sprowadza⁹⁰.

An./nij/ 1692. Wojsko z jmp. krakowskim pod Żwańcem między Dniestrem a Zbruczą. Emulam Carthaginem Kamieńcowi wystawiło imię fortecy Trójca Św.⁹¹ Soroka⁹² obroniła się seraskierowi i gospodarowi wołoskiemu⁹³. Ciński od Suczawy powracając glorioissime dał odpór [s. 233] Tatarom⁹⁴. Komendantem w okopie Św. Trójcy generał Brandt⁹⁵: omni exceptione maior.

An./nij/ 1693. Wojsko pod Wasilowem. Szaniec P. Maryi⁹⁶. Kommenderowani z całego wojska wystawili. P. starosta chełmski tegoż roku poseł od króla jmści do hana Selim Gereja, medyjatora między Portą a nami⁹⁷. Tegoż roku res mira relatu: okopowi die 10 junii w dzień piątkowy pod Hodowem⁹⁸ między opłotkami, in visceribus Regni zamierzonej imprezie tatarskiej circiter czterdziestu tysięcy nieprzyjaciela po kilkakroć wszystkim tłumem atakowali potężnie inaudito exemplo, we czterech set ludzi mężny odpór dali⁹⁹. Znać profunde [s. 234] zważywszy: mortem omnibus ex natura aequalem, oblivione apud posteros vel gloria distingui. Ziścili na sobie sławną ową i przykładną Lakonów przeciwko Persom do cnoty pobudkę. W trudnych i ciężkich przygodach im rady mężniejsze tym bezpieczniejsze. Tegoż roku revertentibus post labores w zapustne dni w jeden że tydzień z rodzonym moim obmyśliło nam niebo żony, homestissimum levamentum.

⁹⁰ Franciszek Zygmunt Gałęcki, kuchmistrz koronny, wieloletni dowódca regimentu gwardii dragońskiej JKM. O odwozie z Mołdawii i o zadaniu sprowadzenia „zakopanej” artylerii zob. P. Smolarek, op. cit., s. 64–66.

⁹¹ Okopy Św. Trójcy, fort usytuowany u ujścia Zbrucza do Dniestru, obecnie (ukr. Окопи) wieś na Ukrainie, w obwodzie tarnopolskim, w rejonie borszczowskim.

⁹² Soroki (rum. Soroca), obecnie miasto w północno-wschodniej części Mołdawii.

⁹³ Mustafa Bujytkly pasza, bejlerbej Sylistrii i seraskier oraz Konsanty Kantemir (1612–1693, rum. Constantin Cantemir), gospodar mołdawski (wołoski) w latach 1685–1693. Więcej o oblężeniu Soroki w 1692 r. zob. *Dziennik oblężenia ad 27 września do 9 października posłany Janowi III przez pułkownika [Krzysztofa] Rappe komendanta w Soroce, 1692 r.* [w:] *Źródła do dziejów wojny...*, s. 132–133; M. Markowicz, *Rola polskich załóg w twierdzach północnej Mołdawii w systemie obrony pogranicza Rzeczypospolitej w latach 1692–1696* [w:] *Jarżmo Ligi Świętej?* ..., s. 222.

⁹⁴ Wojciech Cieński, stolnik braławski, pułkownik JKM.

⁹⁵ Michał Brandt, na ów czas oberster JKM, dowódca komputowego regimentu gwardii arkebuzerskiej JKM i komendant garnizonu Okopów Św. Trójcy.

⁹⁶ Szaniec Panny Marii, fortyfikacje na linii Dniestru, na uroczysku Gródek pod Wasilowem, utworzone w sierpniu 1693 r. Więcej zob. J.J. Sowa, „*Ludzie niezwalczeni*” ..., s. 264.

⁹⁷ Starosta chełmski Stanisław M. Rzewuski został wysłany do Adrianopola na przełomie lat 1693/1694, gdzie w lutym 1694 prowadził rokowania z chanem Selimem Gerejem. Po bezowocnych pertraktacjach powrócił do Rzeczypospolitej wczesną wiosną, by 19 IV 1694 złożyć sprawozdanie ze swej misji Janowi III. Zob. A. Link-Lenczowski, *Rzewuski Stanisław Mateusz*, PSB, t. 34, 1992, s. 152.

⁹⁸ Hodów (ukr. Годи́в), obecnie wieś na Ukrainie, w obwodzie tarnopolskim, w rejonie zborowskim.

⁹⁹ Pomyłka autora, starcie pod Hodowem miało miejsca 11 VI 1694. Więcej na temat tej bitwy pisał: R. Sikora, *Niezwykłe bitwy i szarże husarii*, Warszawa 2011, s. 169–173.

An.[nij] 1694. Spod Petlikowiec¹⁰⁰ wojsko pod Kamieniec. Stamtąd ku Żwańcowi, tandem za okop Św. Trójcy; interea Bóg Miłościwy successibus carentes [s. 235] niespodziewaną w dzień Św. Brunona ozdobił victorią, gdy znaczną zaharę do Kamieńca idącą około trzech tysięcy wozów i więcej wozów z przenicami, ryżami, z szafranem, miodem, rodzynkami, figami caeterisque utensilibus dał wziąć non sine sanguine, bo kilkunastu naszych zginęło¹⁰¹. Tatarów też kilkunastu znacznych wzięto. Na tę wojnę jużem porucznikował.

An.[nij] 1695. [W] zimie, w piątek przed ostatkami, czambuł tatarski w osmiudziesiąt circiter tysięcy pode Lwów prosto podchodzi. Jmp. krakowski z małą garścią ludzi, choć pod tak znaczną u nas fortecą, ledwie defensive mógł stawić aciem¹⁰². [s. 236] P. Wielhorski, podkomorzy włodzimierski¹⁰³ delicium populi z postrzału umiera. Powietrze w Kamieńcu znaczne. Syn Kahreman[a] paszy kamienieckiego między wielu inszych umiera¹⁰⁴. Więźniowie nasi prawie wszyscy wymarli: Majkowski, rotmistrz okopowy¹⁰⁵, Gołęcki star., Janowski, Zbrożek, Strzałkowski towarzysz mój, i innych wiele¹⁰⁶. Wojsko pomknąwszy się spod Glinian¹⁰⁷ pod Barysz, spod Barysza pod Petlikowce, stamtąd pod Chmielową¹⁰⁸ wolało otiari quam nihil agere. Tandem poszliśmy za Wasilów z imprezą dobywania Kamieńca; tam agendi tempora consulando consumpsimus. Litwa się zbuntowała: dziewiętnaście chorągwi wyszło z wojska [s. 237], swoją dywizją poszli nazad ku Buczaczowi¹⁰⁹. Tandem za powrotem

¹⁰⁰ Petlikowce Stare (ukr. Стапі Петликівці), obecnie wieś na Ukrainie w rejonie buczackim obwodu tarnopolskiego.

¹⁰¹ Mowa o w rozbiciu pod Uścieszkiem 6 X 1694 tureckiego konwoju zahary dla Kamieńca.

¹⁰² Mowa o bitwie pod Lwowem 11 II 1695. Więcej na jej temat zob. W. Majewski, *Najazd Tatarów w lutym 1695 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1963, t. 9, cz. 1, s. 125–178.

¹⁰³ Jan Kazimierz Wielhorski, podkomorzy włodzimierski, rotmistrz JKM. Zmarł od postrzału w głowę, który otrzymał w bitwie pod Lwowem 11 II 1695. Zob. K. Sarnecki, op. cit., s. 373–375; por. T. Perkowicz do A. Zamoyskiej, Lwów, 16 II 1695, AGAD, AZ, sygn. 1380, s. 95–96.

¹⁰⁴ Kahraman Mustafa pasza, bejlerbej kamieniecki od stycznia 1689 r. do 22 IX 1699. Zmarły na zarazę syn Kahramana pozostaje bliżej niezidentyfikowany. Zob. D. Kołodziejczyk, op. cit., s. 126, 153–154, 155.

¹⁰⁵ Tomasz Majkowski, towarzysz chorągwi pancерnej starosty buskiego Aleksandra Jana Jabłonowskiego, rotmistrz „okopowej” chorągwi pancерnej w okresie służby od października 1693 do października 1695. Zob. J.J. Sowa, „Ludzie niezwalczeni”..., s. 265, 267, 274, 275, 286, 287.

¹⁰⁶ Janowski i Gołęcki pozostają niezidentyfikowani; Strzałkowski – towarzysz roty pancерnej Stanisława S. Czarnieckiego, pisarza polnego; Zbrożek – być może któryś z towarzystwa „okopowych” chorągwi jazdy i krewny zmarłego ok. 1691 r. strażnika wojskowego Michała Zbrożka. Jeden ze Zbrożków, również imieniem Michał, został w 1693 r. towarzyszem „okopowej” chorągwi pancерnej Tomasza Majkowskiego. Inni Zbrożkowie z chorągwi pancерnej strażnika wojskowego i stolnika przemyskiego Jana Sobieskiego zostali towarzyszami jazdy „okopowej” w 1694 r. Zob. J.J. Sowa, „Ludzie niezwalczeni”..., s. 275, 291.

¹⁰⁷ Gliniany (ukr. Глиняни), obecnie miasto na Ukrainie, w obwodzie lwowskim, w rejonie złoczowskim.

¹⁰⁸ Chmielowa (ukr. Хмелева), obecnie wieś na Ukrainie w obwodzie tarnopolskim, w rejonie zaleszczyckim.

¹⁰⁹ Więcej o buncie chorągwi litewskich i ich powrocie pod władzę hetmana polnego J.B. Służki w październiku 1695 r. Relacje z dni 18–26 X 1695, zob. K. Sarnecki, op. cit., s. 383–385; zob. też *Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy*..., s. 184.

naszym rekonyliowali się z wodzem jmp. wileńskim. Caput seditionis P. Karp, towarzysz p. wdy wileńskiego usarski¹¹⁰. Ja z chorągwią byłem pod okopami natenczas.

An./nij 1696. Mors eo anno demetendo maiorum gentium capita superbum Tarquinium initata est; summa papaverum decutientem. Die 18 maj, w dzień Św. Trójcy najjaśniejszy monarcha, król Jan, Ojczyzny Ojciec exemplo maiora umiera¹¹¹. Serce w Warszawie u Kamedułów fundacyi jego¹¹². Intestina w Żółkwi u fary. Ciało do Krakowa¹¹³. Quid mirum toto si spargitur orbe; iacere uno non poterat. Tanta ruina loco. W tymże roku związek ultimis Julii. Marszałkiem Baranowski [s. 238], towarzysz usar. Józefa Lubomirskiego, marszałka koronnego¹¹⁴. Quis in arma furentem impulevit populum? Quis pacem excusserit orbi? Przytrudniej będzie wiedziała posteritas; fato Reipublicae stało się w kilku osobach ut pessimum facinus auderent pauci, plures vellent, caeteri paterentur.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

- Akta Skarbowo-Wojskowe, dz. 85, sygn. 115.
 Archiwum Publiczne Potockich, sygn. 162 (t. 1), 163 (t. 1), 163a (t. 15).
 Archiwum Zamoyskich, sygn. 1380.
 Księgi Grodzkie Drohicke – relacyjne, Seria II, sygn. 51.
 Metryka Koronna, sygn. 376.
 Nabytki Niedokumentowe Oddziału I, sygn. 199.

¹¹⁰ Karp, towarzysz rotty husarskiej w kompucie litewskim wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego Kazimierza Jana Sapiehy. Niezidentyfikowany z imienia. Karpiowie byli szeroko rozgałęzioną rodziną w powiecie upickim, ale też na Żmudzi i Podlasiu.

¹¹¹ Jest to pomyłka autora, albowiem Jan III zmarł w Wilanowie 17 VI 1696.

¹¹² Kościół OO. Kapucynów p. w. Przemienienia Pańskiego Jan III ufundował w Warszawie w 1683 r. jako wotum za zwycięstwa w bitwach pod Chocimiem 1673 i Wiedniem 1683. Budowę ukończono w 1694 r. J. Putkowska, *Architektura Warszawy XVII wieku*, Warszawa 1991, s. 220–224.

¹¹³ Ciało króla przewieziono do Krakowa dopiero w 1733 r. Do tego czasu trumna ze szczątkami monarchy znajdowała się w kościele OO. Kapucynów w Warszawie przy ulicy Miodowej.

¹¹⁴ Piotr Bogusław Baranowski, towarzysz chorągwi husarskiej marszałka nadwornego koronnego Józefa Karola Lubomirskiego, dyrektor związku wojskowego w latach 1696–1697. Do zawiązania konfederacji doszło w partii wołyńskiej wojska koronnego 23 VIII 1696. Więcej zob. Z. Hundert, J.J. Sowa, op. cit., s. 160–164; J.J. Sowa, *Zawiązanie konfederacji Baranowskiego a posłuszeństwo oficerom i dyscyplina wojskowa* [w:] *Homo Militans*, t. 4: *Przysięga wojskowa. Idea i praktyka. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2017, s. 80–87.

Archiwum Państwowe w Lublinie

Księgi Grodzkie Chełmskie – relacyjne (akta luźne), sygn. 9.

Biblioteka Narodowa w Warszawie

Biblioteka Ordynacji Zamojskiej rkps 837.

Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

rkps 1081.

Biblioteka XX. Czartoryskich w Krakowie

rkps 2524, 2562.

Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu

rkps 250/II, 11906/III, t. 1.

Centralne Państwowe Historyczne Archiwum Ukrainy we Lwowie (Центральний Державний Історичний Архів України, м. Львів).

F. 5, op. 1, sygn. 186.

F. 10, op. 1, sygn. 115.

F. 181, op. 2, nr 2322.

Lwowska Narodowa Naukowa Biblioteka Ukrainy imieniem Wasyla Stefańczyka (Львівська Національна Наукова Бібліотека України імені Василя Стефаника)

F. 5 (Ossolińscy), op. 1, rkps 699.

F. 103 (sapieżyński), dz. I, nr 6475.

Źródła drukowane

Korespondencja Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej, kasztelanowej krakowskiej, t. 1: *Z serca kochająca żona i uniżony sługa. Listy Elżbiety z Lubomirskich Sieniawskiej do męża Adama Mikołaja Sieniawskiego z lat 1688–1726*, oprac. B. Popiołek, U. Kicińska, A. Słaby, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016.

Mikołaj Złotnicki i jego diariusz wojenny, oprac. M. Wagner, „Biuletyn Biblioteki Jagiellońskiej” 1994, t. 45, nr 1–2.

- Pamiętniki Krzysztofa Zawiszy, wojewody mińskiego (1666–1721)*, oprac. J. Bartoszewicz, Warszawa 1862.
- Pułaski F., *Krótką annotacja sejmów warszawskich, grodzieńskich, także elekcyi i koronacyi najjaśniejszych królów ichmościów polskich Jana Kazimierza, Michała, Jana III i Augusta II; tudzież za panowania ich kampanii corocznie odprawionych; publiczniejszych dziejów i rewolucyi ab anno 1648, ad annum 1733*, Lublin 1740.
- Sarnecki K., *Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusze i relacje z lat 1691–1696*, oprac. J. Woliński, Wrocław 1958.
- Skorobohaty A.D., *Diariusz*, oprac. T. Wasilewski, Warszawa 2000.
- Sowa J.J., „Dysponuję krwawą pracą moją”. *Testamenty oficerów wojska koronnego z ksiąg grodzkich lwowskich z lat 80. XVII wieku [w:] Hortus bellicus. Studia z dziejów wojskowości nowożytnej*, red. K. Bobiatyński [et al.], „Biblioteka Epoki Nowożytnej” 2017, z. 5.
- Sowa J.J., *Formularz z kancelarii hetmańskiej z przełomu XVII i XVIII wieku. Processus sądów hetmańskich... Szymona Franciszka Pułaskiego*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2011, t. 63, z. 2.
- Wojciecha Jerzego Kunaszowskiego diariusz wyprawy wiedeńskiej 1683 roku*, oprac. M. Wagner [w:] *Studia Historyczno-Wojskowe*, t. 5, red. M. Nagielski, K. Bobiatyński, P. Gawron, Zabrze–Tarnowskie Góry 2015.
- Źródła do dziejów wojny polsko-tureckiej w latach 1683–1699*, oprac. M. Wagner, Oświęcim 2016.

Opracowania

- Boniecki A., *Herbarz polski*, t. 4, Warszawa 1901.
- Chowaniec Cz., *Wyprawa Sobieskiego do Moldawii w 1686 r.*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 1931, t. 4, z. 1.
- Hundert Z., *Komputowe oddziały rodziny królewskiej w kampanii moldawskiej 1686 roku w świetle rozkazów i sprawozdania sejmowego hetmana wielkiego koronnego Stanisława Jana Jabłonowskiego [w:] Jarzmo Ligi Świętej? – Jan III Sobieski i Rzeczpospolita w latach 1684–1696*, red. D. Milewski, Warszawa 2017.
- Hundert Z., *Organizacja husarii koronnej na kampanię wiedeńską 1683 roku [w:] „W hetmańskim trudzie”. Księga Pamiątkowa ku czci Profesora Jana Wimmera*, red. Z. Hundert, M. Wagner, Oświęcim 2017.
- Hundert Z., Sowa J.J., *Od towarzysza jazdy do wojewody podolskiego. Przebieg służby wojskowej Nikodema Żaboklickiego w latach 1656–1706*, „Res Historica” 2016, nr 42.
- Hundert Z., *Wykaz repartycji jednostek wojska koronnego, zgodnie z podziałem komisji lwowskiej w 1679 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2016, t. 58, z. 2–3.
- Kołodziejczyk D., *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet kamieniecki 1672–1699*, Warszawa 1994.
- Kozyński R., *Sejmik szlachecki ziemi chełmskiej 1648–1717*, Lublin 2006.
- Link-Lenczowski A., *Rzewuski Stanisław Mateusz [w:] Polski Słownik Biograficzny*, t. 34, 1992.
- Majewski W., *Najazd Tatarów w lutym 1695 r.*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 1963, t. 9, cz. 1.

- Markowicz M., *Rola polskich załóg w twierdzach północnej Moldawii w systemie obrony pogranicza Rzeczypospolitej w latach 1692–1696* [w:] *Jarżmo Ligi Świętej? – Jan III Sobieski i Rzeczypospolita w latach 1684–1696*, red. D. Milewski, Warszawa 2017.
- Nagielski M., *Rzewuski Michał Florian* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 34, 1992.
- Pietrzak J., *Władysław Denhoff i jego „bohatera” śmierć w czasie pierwszej bitwy pod Parkánami (7 X 1683) w świetle oracji pogrzebowych*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2016, t. 64, z. 2.
- Piwarowski K., *Dłużewski Kazimierz* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, 1939–1946.
- Piwarowski K., *Hieronim Lubomirski. Hetman wielki koronny*, Oświęcim 2015 (reprint z 1929 r.).
- Putkowska J., *Architektura Warszawy XVII wieku*, Warszawa 1991.
- Sikora R., *Husaria pod Wiedniem 1683*, Warszawa 2012.
- Sikora R., *Niezwykłe bitwy i szarże husarii*, Warszawa 2011.
- Smolarek P., *Kampania moldawska Jana III roku 1691*, oprac. Z. Hundert, M. Wagner, Oświęcim 2015.
- Sowa J.J., „*Ludzie niezwalczeni*”. *Rejestry chorągwi jazdy autoramentu narodowego w Okopach św. Trójcy, 1693–1695* [w:] *Studia nad staropolską sztuką wojenną*, t. 2, red. Z. Hundert, Oświęcim 2013.
- Sowa J.J., *Zawiązanie konfederacji Baranowskiego a posłuszeństwo oficerom i dyscyplina wojskowa* [w:] *Homo Militans*, t. 4: *Przysięga wojskowa. Idea i praktyka. Z dziejów wojskowości polskiej i powszechnej*, red. A. Niewiński, Oświęcim 2017.
- Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku*, red. A. Gąsiorowski, t. 3, z. 2: *Urzednicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku*, oprac. H. Gmiterek, R. Szczygieł, Kórnik 1992.
- Wagner M., *Kampania kamieniecka 1688 roku* [w:] *Jarżmo Ligi Świętej? – Jan III Sobieski i Rzeczypospolita w latach 1684–1696*, red. D. Milewski, Warszawa 2017.
- Wagner M., *Kampania żwaniecka 1684 roku*, Warszawa 2013.
- Wagner M., *Potocki Stanisław* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 28, 1984–1985.
- Wagner M., *Słownik biograficzny oficerów polskich drugiej połowy XVII wieku*, t. 1–2, Oświęcim 2013–2014.
- Wasilewski W., *Wyprawa bukowińska Stanisława Jabłonowskiego w 1685 roku*, Warszawa 2002.
- Wimmer J., *Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy*, Warszawa 1983.
- Wimmer J., *Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej 1700–1717*, Warszawa 1956.